RESEARCH REVIEW
ISSN: 2321-4708
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
Vol.1, Issue: 155, July 2025
Paper ID: RRJ026873
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-1-issue-155-july-2025/RRJ026873

પ્રાચીન ભારતની પ્રસિદ્ધ યુનિવર્સિટીઓનો ઐતિહાસિક અભ્યાસ
(તક્ષશીલા, નાલંદા, વિક્રમશીલા, વલ્લભી અને ઓદાંતાપુરીનાં સંદર્ભમાં)

સોલંકી દિપ્તીબેન જયંતીભાઇ
પીએચ.ડી. સંશોધક (શિક્ષણશાસ્ત્ર)
અને
ડૉ. અશોકભાઇ એસ. તીવારી
રીસર્ચ સુપરવાઇઝર
માં ગાયત્રી બી.એડ્. કોલેજ, દાહોદ

સારાંશ

પ્રાચીન ભારત વિશ્વની સૌથી સમૃદ્ધ અને પ્રભાવશાળી જ્ઞાનપરંપરાઓમાંનું એક કેન્દ્ર રહ્યું છે. ભારતીય શિક્ષણ પરંપરાનો વિકાસ ગુરુકુલ, આશ્રમ અને મઠ આધારિત શિક્ષણથી શરૂ થઈને વિશાળ અને સંગઠિત ઉચ્ચ શિક્ષણ કેન્દ્રો સુધી થયો હતો. તક્ષશીલા, નાલંદા, વિક્રમશીલા, વલ્લભી અને ઓદાંતાપુરી જેવી સંસ્થાઓએ ભારતીય ઉપખંડમાં જ્ઞાન, તત્વજ્ઞાન, ભાષા, ચિકિત્સા, ગણિત, તર્કશાસ્ત્ર, રાજનીતિ અને ધાર્મિક અધ્યયનના વિકાસમાં વિશિષ્ટ યોગદાન આપ્યું હતું. પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક સંશોધન લેખમાં પ્રાચીન ભારતની આ પાંચ મહત્વપૂર્ણ ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓના ઐતિહાસિક ઉદ્ભવ, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક પરિપ્રેક્ષ્ય, શૈક્ષણિક માળખું, વિષયવસ્તુ, શિક્ષણ પદ્ધતિ, જ્ઞાન-વિનિમય અને વૈશ્વિક શિક્ષણ પર પડેલા પ્રભાવનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. તક્ષશીલા પ્રાચીન જ્ઞાનના બહુવિષયક કેન્દ્ર તરીકે, નાલંદા સંગઠિત મઠ-સહ-ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થા તરીકે, વિક્રમશીલા બૌદ્ધ તત્વજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્રના વિશિષ્ટ કેન્દ્ર તરીકે, વલ્લભી પશ્ચિમ ભારતના બૌદ્ધિક અને વહીવટી શિક્ષણ કેન્દ્ર તરીકે તથા ઓદાંતાપુરી પાલ યુગની બૌદ્ધ મહાવિહાર પરંપરાના મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર તરીકે વિકસ્યા હતા. આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ માત્ર ધાર્મિક શિક્ષણ પૂરતી મર્યાદિત નહોતી, પરંતુ તે જ્ઞાનની રચના, સંરક્ષણ, સંશોધન, ચર્ચા, વાદ-વિવાદ અને આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાન-વિનિમય માટેના સક્રિય કેન્દ્રો હતા. તેમની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં પ્રવેશ માટેની પસંદગી, ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા, વાદ-વિવાદ, શાસ્ત્રાર્થ, નિવાસી શિક્ષણ, ગ્રંથાલય અને આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓ જેવી વિશેષતાઓ જોવા મળે છે. તેથી પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ પરંપરા આધુનિક વૈશ્વિક શિક્ષણ વ્યવસ્થા માટે ઐતિહાસિક અને શૈક્ષણિક રીતે અત્યંત પ્રેરણાદાયક છે.

મુખ્ય શબ્દો: પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ, ઉચ્ચ શિક્ષણ, તક્ષશીલા, નાલંદા, વિક્રમશીલા, વલ્લભી, ઓદાંતાપુરી, બૌદ્ધ શિક્ષણ, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા.

પરિચય

ભારતને પ્રાચીન સમયથી જ જ્ઞાન, શિક્ષણ, તત્વચિંતન અને બૌદ્ધિક પરંપરાની સમૃદ્ધ ભૂમિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં શિક્ષણને અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. ભારતીય પરંપરામાં શિક્ષણને માત્ર વાંચન-લેખન અથવા માહિતી પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા તરીકે જોવામાં આવતું નહોતું, પરંતુ તેને વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસનું શક્તિશાળી સાધન માનવામાં આવતું હતું. ‘વિદ્યા’નો હેતુ વ્યક્તિને જ્ઞાનવાન, વિવેકી,

Research Review
ISSN: 2321-4708
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
Vol.1, Issue: 155, July 2025
Paper ID: RRJ026873
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-1-issue-155-july-2025/RRJ026873

નૈતિક, જવાબદાર અને સમાજોપયોગી બનાવવાનો હતો. આથી પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણમાં બૌદ્ધિક વિકાસની સાથે ચારિત્ર્ય નિર્માણ, આત્મસંયમ, આધ્યાત્મિક વિકાસ, સામાજિક જવાબદારી અને વ્યવહારુ જીવન માટેની તૈયારી પર પણ વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો.

ભારતીય જ્ઞાનપરંપરામાં શિક્ષણને માનવ જીવનના ઉચ્ચતમ ઉદ્દેશો સાથે જોડવામાં આવ્યું હતું. જ્ઞાન દ્વારા અજ્ઞાન દૂર કરવું, સત્યની શોધ કરવી, ધર્મ અને નૈતિકતાનું પાલન કરવું તથા વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરવું - આ શિક્ષણના મહત્વપૂર્ણ ઉદ્દેશો હતા. આ સંદર્ભમાં શિક્ષક માત્ર વિષયજ્ઞાન આપનાર વ્યક્તિ નહોતો, પરંતુ વિદ્યાર્થીના જીવનનિર્માણમાં માર્ગદર્શક, દાર્શનિક અને આદર્શ વ્યક્તિત્વ તરીકે કાર્ય કરતો હતો. વિદ્યાર્થી પણ માત્ર પરીક્ષા પાસ કરવા માટે અભ્યાસ કરતો નહોતો; પરંતુ જ્ઞાન, શિસ્ત, સંયમ, સેવા અને જીવનમૂલ્યોના વિકાસ માટે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતો હતો.

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણવ્યવસ્થાનો પ્રારંભ મુખ્યત્વે ગુરુકુલ અને આશ્રમ પરંપરાથી થયો હતો. ગુરુકુલ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થી પોતાના ગુરુના આશ્રમમાં રહીને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતો. શિક્ષણ અને જીવન વચ્ચે કોઈ સ્પષ્ટ વિભાજન નહોતું. વિદ્યાર્થી પોતાના દૈનિક જીવનના કાર્યો, ગુરુસેવા, સામૂહિક જીવન અને અભ્યાસ દ્વારા જ્ઞાન અને જીવનકૌશલ્યો પ્રાપ્ત કરતો હતો. આ પ્રકારની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં શિસ્ત, આત્મનિર્ભરતા, સહકાર, શ્રમનું ગૌરવ, નૈતિકતા અને સામાજિક જવાબદારી જેવા ગુણો વિકસાવવામાં આવતા હતા. શિક્ષણનો હેતુ માત્ર વ્યવસાય મેળવવાનો નહોતો, પરંતુ વ્યક્તિને જવાબદાર અને સંસ્કારી નાગરિક બનાવવાનો પણ હતો.

સમય જતાં ભારતીય સમાજ, રાજકીય પરિસ્થિતિ અને ધાર્મિક-બૌદ્ધિક ચળવળોમાં પરિવર્તન આવ્યું. વૈદિક અને ગુરુકુલ પરંપરાની સાથે બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરાઓએ પણ શિક્ષણના વિકાસમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું. બૌદ્ધ વિહાર અને મઠો શરૂઆતમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક જીવનના કેન્દ્રો હતા, પરંતુ ધીમે ધીમે તેઓ શિક્ષણ, તત્વચિંતન, ભાષા, તર્કશાસ્ત્ર, ચિકિત્સા, ગ્રંથસંગ્રહ અને જ્ઞાનવિનિમયના મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્રોમાં રૂપાંતરિત થયા. આ પ્રક્રિયાના પરિણામે ભારતમાં વિશાળ અને સંગઠિત ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓનો વિકાસ થયો.

પ્રાચીન ભારતના ઉચ્ચ શિક્ષણના વિકાસમાં **તક્ષશીલા, નાલંદા, વલ્લભી, વિક્રમશીલા અને ઓદાંતાપુરી** જેવી સંસ્થાઓનું વિશેષ સ્થાન છે. આ સંસ્થાઓ માત્ર એક જ વિષયના શિક્ષણ સુધી મર્યાદિત નહોતી. અહીં તત્વજ્ઞાન, ધર્મ, વ્યાકરણ, ભાષાશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, ચિકિત્સા, ગણિત, રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, વહીવટ અને અન્ય અનેક ક્ષેત્રોમાં અભ્યાસ અને જ્ઞાનસર્જન થતું હતું. આથી પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણની પરંપરા બહુવિષયક સ્વરૂપ ધરાવતી હતી.

તક્ષશીલા પ્રાચીન ભારતના સૌથી પ્રાચીન અને પ્રભાવશાળી જ્ઞાન કેન્દ્રોમાંનું એક હતું. તે એક આધુનિક અર્થમાં એક જ કેમ્પસ ધરાવતી યુનિવર્સિટી નહોતી, પરંતુ વિવિધ વિદ્વાનો, શિક્ષકો અને શૈક્ષણિક કેન્દ્રોનું એક વિશાળ બૌદ્ધિક નેટવર્ક હતું. તક્ષશીલાએ રાજનીતિ, ચિકિત્સા, વ્યાકરણ, તત્વજ્ઞાન અને અન્ય અનેક વિષયોના શિક્ષણ દ્વારા પ્રાચીન ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને સમૃદ્ધ બનાવી. તેના ભૌગોલિક સ્થાનને કારણે તે ભારત અને મધ્ય એશિયા વચ્ચેના સાંસ્કૃતિક અને જ્ઞાનવિનિમયનું મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર પણ બન્યું. UNESCOના વર્ણન મુજબ તક્ષશીલા પ્રાચીન સમયમાં બૌદ્ધ શિક્ષણ અને સાંસ્કૃતિક સંપર્કનું મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર હતું.

નાલંદા મહાવિહાર પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાકીય પરંપરાનું સૌથી ઉત્તમ ઉદાહરણ માનવામાં આવે છે. તેનો વિકાસ ગુપ્ત યુગ દરમિયાન થયો અને ત્યારબાદ વિવિધ રાજવંશોના આશ્રય હેઠળ તે વિશાળ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેન્દ્ર તરીકે વિકસ્યું. નાલંદામાં શિક્ષણ, નિવાસ, ચર્ચા, સંશોધન અને ગ્રંથસંગ્રહ માટેની સુવ્યવસ્થિત વ્યવસ્થા હતી. અહીં ભારતના વિવિધ પ્રદેશો ઉપરાંત ચીન, તિબેટ અને અન્ય એશિયાઈ પ્રદેશોમાંથી

Research Review
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.1, Issue: 155, July 2025
Paper ID: RRJ026873
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-1-issue-155-july-2025/RRJ026873

વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. નાલંદા મહાવિહારનું મહત્વ માત્ર બૌદ્ધ ધર્મના અભ્યાસ પૂરતું મર્યાદિત નહોતું; તે તર્કશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, ભાષા, ચિકિત્સા, તત્ત્વજ્ઞાન અને અન્ય જ્ઞાનક્ષેત્રોના અભ્યાસ માટે પણ પ્રસિદ્ધ હતું. UNESCO મુજબ નાલંદા મહાવિહારની શૈક્ષણિક અને મઠીય પરંપરા ઈ.સ. 5મીથી 13મી સદી સુધી વિશેષ રીતે વિકસેલી હતી અને તેની પરંપરાએ એશિયાની અન્ય બૌદ્ધ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને પણ પ્રભાવિત કરી હતી.

આ સંસ્થાઓની એક મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા એ હતી કે શિક્ષણમાં ચર્ચા, પ્રશ્નોત્તરી, તર્ક અને શાસ્ત્રાર્થને વિશેષ સ્થાન આપવામાં આવતું હતું. વિદ્યાર્થીઓને માત્ર ગ્રંથોનું પઠન કરાવવામાં આવતું નહોતું, પરંતુ તેમને વિચારવા, પ્રશ્નો પૂછવા, તર્ક કરવા અને પોતાના વિચારો રજૂ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવતા હતા. આ રીતે શિક્ષણમાં જ્ઞાનના સ્વીકારની સાથે જ્ઞાનની સમીક્ષા અને નવા જ્ઞાનની રચનાને પણ મહત્વ આપવામાં આવતું હતું. આ દૃષ્ટિએ પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પરંપરામાં સંશોધનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક અભિગમના પ્રારંભિક તત્વો જોવા મળે છે.

પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓનું બીજું મહત્વપૂર્ણ પાસું તેમનું આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ હતું. ભારતના વિવિધ પ્રદેશોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનો ઉપરાંત ચીન, તિબેટ, કોરિયા, મધ્ય એશિયા અને દક્ષિણપૂર્વ એશિયાના પ્રદેશોમાંથી પણ જ્ઞાનપ્રેમીઓ ભારતમાં અભ્યાસ માટે આવતા હતા. આ આંતરરાષ્ટ્રીય સંપર્ક દ્વારા માત્ર શૈક્ષણિક જ્ઞાનનું જ નહીં, પરંતુ ભાષા, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યનું પણ પરસ્પર આદાનપ્રદાન થતું હતું. ચીનના પ્રવાસી અને બૌદ્ધ વિદ્વાન હ્યુએન ત્સાંગ જેવા વિદ્વાનોના પ્રવાસવર્ણનો પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓની સમૃદ્ધ પરંપરા અંગે મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક માહિતી પૂરી પાડે છે.

જોકે તક્ષશીલા, નાલંદા, વિક્રમશીલા, વલ્લભી અને ઓદાંતાપુરી જેવી સંસ્થાઓને આધુનિક અર્થમાં 'યુનિવર્સિટી' કહેવામાં ઐતિહાસિક સાવચેતી જરૂરી છે, તેમ છતાં તેમના કાર્ય અને સંગઠનના અનેક પાસાઓ આધુનિક ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ સાથે તુલનાત્મક રીતે સમજી શકાય છે. આ સંસ્થાઓમાં નિર્ધારિત શૈક્ષણિક પરંપરા, વિશિષ્ટ વિષયોના નિષ્ણાત શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી અથવા પ્રવેશ વ્યવસ્થા, નિવાસી શિક્ષણ, ગ્રંથસંગ્રહ, ચર્ચા-વિમર્શ, સંશોધનાત્મક પ્રવૃત્તિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંપર્ક જેવી વિશેષતાઓ જોવા મળે છે. તેથી તેમને પ્રાચીન વિશ્વની અગ્રણી ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ અથવા જ્ઞાન કેન્દ્રો તરીકે જોવામાં આવે છે.

આ સંસ્થાઓનું મહત્વ માત્ર તેમના ઐતિહાસિક અસ્તિત્વમાં નથી, પરંતુ તેમણે જ્ઞાનના વિકાસ અને વૈશ્વિક પ્રસાર માટે જે યોગદાન આપ્યું તેમાં છે. નાલંદા અને વિક્રમશીલાથી બૌદ્ધ તત્વજ્ઞાન અને સાહિત્ય તિબેટ તથા અન્ય એશિયાઈ પ્રદેશોમાં પહોંચ્યું. તક્ષશીલાએ ભારત, મધ્ય એશિયા અને અન્ય પ્રદેશો વચ્ચે જ્ઞાનવિનિમયને પ્રોત્સાહન આપ્યું. વલ્લભીએ પશ્ચિમ ભારતના રાજકીય, વહીવટી અને બૌદ્ધિક જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી, જ્યારે ઓદાંતાપુરીએ પાલ યુગની બૌદ્ધ મહાવિહાર પરંપરાને મજબૂત બનાવવામાં યોગદાન આપ્યું.

આજના સમયમાં જ્યારે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં બહુવિષયક અભ્યાસ, સંશોધન, આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ, જ્ઞાનવિનિમય, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓનો ઐતિહાસિક અભ્યાસ વધુ પ્રાસંગિક બની જાય છે. આધુનિક શિક્ષણ વ્યવસ્થાને તેના ઐતિહાસિક મૂળ સાથે જોડવા માટે આ સંસ્થાઓનો અભ્યાસ મહત્વપૂર્ણ છે. ખાસ કરીને પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણની ચર્ચા દ્વારા એ સમજવામાં મદદ મળે છે કે ભારતની ઉચ્ચ શિક્ષણ પરંપરા માત્ર આધુનિક યુગમાં વિકસેલી નથી, પરંતુ તેની પાછળ હજારો વર્ષોની સમૃદ્ધ બૌદ્ધિક અને સંસ્થાકીય પરંપરા રહેલી છે.

આથી, પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં તક્ષશીલા, નાલંદા, વિક્રમશીલા, વલ્લભી અને ઓદાંતાપુરી જેવી પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓના ઐતિહાસિક વિકાસ, શૈક્ષણિક માળખું, વિષયવસ્તુ, શિક્ષણ પદ્ધતિ, સંશોધન પરંપરા

RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.1, Issue: 155, July 2025
Paper ID: RRJ026873
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-1-issue-155-july-2025/RRJ026873

અને વૈશ્વિક જ્ઞાનવિનિમયમાં તેમના યોગદાનનું વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસ દ્વારા પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પરંપરાની વિશિષ્ટતાઓને સમજવાની સાથે આધુનિક ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે તેના ઐતિહાસિક પાઠ અને પ્રાસંગિકતાને પણ ઉજાગર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

અભ્યાસની આવશ્યકતા અને મહત્વ

પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓનો અભ્યાસ નીચેના કારણોસર મહત્વપૂર્ણ છે:

1. ભારતીય શિક્ષણ પરંપરાના ઐતિહાસિક વિકાસને સમજવા માટે.
2. ભારતીય જ્ઞાનપરંપરામાં શિક્ષણ, સંશોધન અને વાદ-વિવાદની ભૂમિકા સમજવા માટે.
3. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્થાઓના એશિયાઈ શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ પરના પ્રભાવને સમજવા માટે.
4. NEP 2020માં દર્શાવાયેલ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને ઉચ્ચ શિક્ષણના ભારતીયીકરણના સંદર્ભમાં ઐતિહાસિક આધાર મેળવવા માટે.

અભ્યાસના હેતુઓ

આ સંશોધનના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે:

1. પ્રાચીન ભારતની પ્રસિદ્ધ ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓના ઐતિહાસિક વિકાસનો અભ્યાસ કરવો.
2. તક્ષશીલા, નાલંદા, વિક્રમશીલા, વલ્લભી અને ઓદાંતાપુરીના શૈક્ષણિક માળખાનું વિશ્લેષણ કરવું.
3. પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પદ્ધતિની વિશેષતાઓનું વિશ્લેષણ કરવું.
4. ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા, વાદ-વિવાદ અને શાસ્ત્રાર્થની શૈક્ષણિક ભૂમિકા સમજવી.

સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસ **ઐતિહાસિક સંશોધન પદ્ધતિ** પર આધારિત છે.

માહિતીના સ્ત્રોત

અભ્યાસ માટે નીચેના પ્રાથમિક અને દ્વિતીયક સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે:

પ્રાથમિક સ્ત્રોતો

- શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો
- પુરાતત્ત્વીય અવશેષો
- પ્રાચીન ગ્રંથો
- પ્રવાસવર્ણનો
- મઠ અને વિહાર સંબંધિત દસ્તાવેજો

દ્વિતીયક સ્ત્રોતો

- ઐતિહાસિક ગ્રંથો
- સંશોધન લેખો
- પુરાતત્ત્વીય અહેવાલો
- UNESCO અને અન્ય અધિકૃત સંસ્થાઓના દસ્તાવેજો

RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.1, Issue: 155, July 2025
Paper ID: RRJ026873
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-1-issue-155-july-2025/RRJ026873

- પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પર પ્રકાશિત પુસ્તકો

ચીનના બૌદ્ધ પ્રવાસીઓ ફાહિયાન (Faxian) અને હ્યુએન ત્સાંગ (Xuanzang)ના પ્રવાસવર્ણનો પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ, બૌદ્ધ વિહાર અને જ્ઞાન કેન્દ્રો વિશે મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક માહિતી આપે છે. ખાસ કરીને હ્યુએન ત્સાંગે નાલંદામાં અભ્યાસ કર્યો હતો અને ત્યાંની શિક્ષણવ્યવસ્થા, વિદ્વાનો અને બૌદ્ધિક પરંપરા વિશે વિગતવાર માહિતી આપી હતી.

તક્ષશીલા : પ્રાચીન બહુવિષયક જ્ઞાન કેન્દ્ર

તક્ષશીલા પ્રાચીન ભારતીય ઉપખંડના સૌથી પ્રાચીન, પ્રસિદ્ધ અને પ્રભાવશાળી જ્ઞાન કેન્દ્રોમાંનું એક હતું. તે આજના પાકિસ્તાનના પંજાબ પ્રાંતમાં, ઇસ્લામાબાદની નજીક આવેલું ઐતિહાસિક સ્થળ છે. પ્રાચીન સમયમાં તક્ષશીલા માત્ર રાજકીય અને વેપારી કેન્દ્ર તરીકે જ નહીં, પરંતુ શિક્ષણ, તત્વચિંતન, ચિકિત્સા, ભાષા, રાજનીતિ અને વિવિધ બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિઓના મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર તરીકે પણ વિકસ્યું હતું. તેની વિશેષતા એ હતી કે અહીં વિવિધ પ્રદેશોમાંથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનો વિવિધ જ્ઞાનશાખાઓનો અભ્યાસ અને પરસ્પર જ્ઞાનવિનિમય કરતા હતા. આ કારણે તક્ષશીલા પ્રાચીન ભારતની બહુવિષયક અને આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાન પરંપરાનું વિશિષ્ટ ઉદાહરણ બની હતી.

તક્ષશીલાને આધુનિક અર્થમાં એક જ ઇમારત, એકીકૃત કેમ્પસ અથવા કેન્દ્રિય વહીવટી માળખું ધરાવતી યુનિવર્સિટી તરીકે સમજવું ઐતિહાસિક રીતે યોગ્ય નથી. તેના બદલે તે વિવિધ વિદ્વાનો, આચાર્યો, ગુરુઓ અને શિક્ષણ પરંપરાઓનું વિશાળ બૌદ્ધિક નેટવર્ક હતું. વિદ્યાર્થીઓ પોતાના રસ અને ક્ષમતા અનુસાર નિષ્ણાત ગુરુની પસંદગી કરીને તેમની પાસે અભ્યાસ કરતા હતા. તક્ષશીલાની ભૌગોલિક સ્થિતિએ તેના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી. તે ભારતને પર્શિયા, ગ્રીસ, મધ્ય એશિયા અને પશ્ચિમ એશિયા સાથે જોડતા વેપારી તથા સાંસ્કૃતિક માર્ગો પર આવેલું હતું. પરિણામે વેપારીઓ, પ્રવાસીઓ, રાજદૂતો, ધાર્મિક વિચારકો અને વિદ્વાનોના સંપર્કથી અહીં વિવિધ સંસ્કૃતિઓ અને વિચારધારાઓનું આદાનપ્રદાન થયું. UNESCOના વર્ણનો અનુસાર તક્ષશીલા પ્રાચીન સમયમાં પર્શિયા, ગ્રીસ અને મધ્ય એશિયાની સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ સાથે જોડાયેલું મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક કેન્દ્ર હતું.

તક્ષશીલાની શૈક્ષણિક પરંપરા ગુરુ-શિષ્ય સંબંધ, મૌખિક શિક્ષણ, પ્રશ્નોત્તરી, ચર્ચા અને શાસ્ત્રાર્થ પર આધારિત હતી. અહીં વેદ અને વેદાંગ, વ્યાકરણ, ભાષાશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, તત્વજ્ઞાન, ચિકિત્સા અને આયુર્વેદ, ગણિત, જ્યોતિષ, રાજનીતિ, વહીવટ, અર્થશાસ્ત્ર અને સૈન્યવિદ્યા જેવા વિવિધ વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. પાણિનીની વ્યાકરણ પરંપરા અને જીવક જેવા પ્રખ્યાત ચિકિત્સકનું નામ તક્ષશીલાની બૌદ્ધિક પરંપરા સાથે જોડાય છે. ચાણક્ય અથવા કૌટિલ્ય પણ તક્ષશીલાની શૈક્ષણિક પરંપરા સાથે સંકળાયેલા પ્રખ્યાત રાજકીય વિચારક અને શિક્ષક હતા. રાજનીતિ, રાજ્યવ્યવસ્થા, અર્થતંત્ર, ન્યાય અને વહીવટ અંગેના તેમના વિચારો ભારતીય રાજકીય ચિંતનના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ છે.

તક્ષશીલાનું આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વ પણ વિશેષ હતું. વિવિધ પ્રદેશોમાંથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોના સંપર્કથી જ્ઞાન, ભાષા, ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો વૈશ્વિક વિનિમય થયો. સમય જતાં રાજકીય પરિવર્તનો અને ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિઓને કારણે તેનું શૈક્ષણિક મહત્વ ઘટ્યું, પરંતુ તેના પુરાતત્વીય અવશેષો આજે પણ પ્રાચીન નગરજીવન, સાંસ્કૃતિક સંપર્ક અને જ્ઞાન પરંપરાના મહત્વપૂર્ણ સાક્ષી છે. UNESCO દ્વારા તક્ષશીલાને વિશ્વ વારસા સ્થળ તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે. આ રીતે તક્ષશીલા પ્રાચીન બહુવિષયક શિક્ષણ, નિષ્ણાત માર્ગદર્શન, તર્કપૂર્ણ વિચાર,

Research Review
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.1, Issue: 155, July 2025
Paper ID: RRJ026873
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-1-issue-155-july-2025/RRJ026873

વ્યવહારુ જ્ઞાન અને આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાનવિનિમયની સમૃદ્ધ પરંપરાનું પ્રતીક છે અને આધુનિક ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પણ પ્રેરણાદાયક ઐતિહાસિક વારસો ધરાવે છે.

નાલંદા મહાવિહાર : સંગઠિત ઉચ્ચ શિક્ષણનું પ્રાચીન કેન્દ્ર

નાલંદા મહાવિહાર પ્રાચીન ભારતની સૌથી પ્રસિદ્ધ અને ઐતિહાસિક રીતે મહત્વપૂર્ણ ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાંનું એક હતું. ભારતીય ઉપખંડમાં સંગઠિત, નિવાસી અને આંતરરાષ્ટ્રીય ઉચ્ચ શિક્ષણના વિકાસને સમજવા માટે નાલંદાનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. નાલંદા માત્ર બૌદ્ધ ધાર્મિક અભ્યાસનું કેન્દ્ર નહોતું, પરંતુ તત્વજ્ઞાન, તર્કશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, ભાષાશાસ્ત્ર, ચિકિત્સા, ગણિત, ખગોળવિદ્યા અને અન્ય વિવિધ જ્ઞાનશાખાઓના અભ્યાસ તથા સંશોધન માટેનું વિશાળ જ્ઞાન કેન્દ્ર હતું. અહીં શિક્ષણ, નિવાસ, ચર્ચા, ગ્રંથસંગ્રહ અને બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિઓ માટે સુવ્યવસ્થિત વ્યવસ્થા વિકસેલી હતી. આ દૃષ્ટિએ નાલંદા પ્રાચીન વિશ્વમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાકીય પરંપરાનું અદ્વિતીય ઉદાહરણ માનવામાં આવે છે.

નાલંદાના સંગઠિત વિકાસને મુખ્યત્વે ગુપ્ત યુગ સાથે જોડવામાં આવે છે અને પરંપરાગત ઐતિહાસિક વર્ણનોમાં સમ્રાટ કુમારગુપ્ત પ્રથમનું નામ વિશેષ રીતે લેવામાં આવે છે. જોકે નાલંદા વિસ્તારના પુરાતત્ત્વીય અવશેષો તેના લાંબા ઐતિહાસિક વિકાસને દર્શાવે છે. UNESCOના વર્ણન અનુસાર નાલંદા મહાવિહારનું પુરાતત્ત્વીય સ્થળ ઈ.સ.પૂર્વે 3મી સદીથી ઈ.સ. 13મી સદી સુધીના વિવિધ ઐતિહાસિક તબક્કાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જ્યારે તેની સંગઠિત મઠ-સહ-શૈક્ષણિક પરંપરા ખાસ કરીને ઈ.સ. 5મીથી 13મી સદી દરમિયાન વિકસેલી હતી. ગુપ્ત તથા પાલ શાસકોના રાજાશ્રયથી નાલંદામાં મઠો, મંદિરો, નિવાસસ્થાનો, અભ્યાસસ્થળો અને ગ્રંથાલયોની સુવ્યવસ્થિત રચના થઈ.

નાલંદાની વિશેષતા તેની નિવાસી અને સંગઠિત શિક્ષણવ્યવસ્થામાં હતી. વિદ્યાર્થીઓ અને ભિક્ષુઓ માટે નિવાસી કોઠારીઓ, અભ્યાસસ્થળો અને ચર્ચા માટેના પરિસરો ઉપલબ્ધ હતા. શિક્ષણ માત્ર વર્ગખંડ સુધી મર્યાદિત નહોતું, પરંતુ દૈનિક જીવન, ચર્ચા અને સતત જ્ઞાનવિનિમય સાથે જોડાયેલું હતું. ઐતિહાસિક વર્ણનોમાં નાલંદામાં પ્રવેશ માટે કઠિન બૌદ્ધિક પરીક્ષા અથવા મૌખિક પ્રશ્નોત્તરીનો ઉલ્લેખ મળે છે, જે શૈક્ષણિક ગુણવત્તા અને યોગ્યતાને આપવામાં આવતા મહત્વને દર્શાવે છે. અહીંના વિદ્વાન શિક્ષકો પોતાના વિષયમાં નિષ્ણાત હતા અને વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્નોત્તરી, ચર્ચા, વાદ-વિવાદ અને તર્ક દ્વારા અભ્યાસ કરાવતા હતા.

નાલંદામાં બૌદ્ધ તત્વજ્ઞાન, મહાયાન અને વજ્રયાન ઉપરાંત તર્કશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, ભાષાશાસ્ત્ર, ચિકિત્સા, ગણિત, ખગોળવિદ્યા અને અન્ય તત્વજ્ઞાનિક પરંપરાઓનો અભ્યાસ થતો હતો. ચીનના વિદ્વાન અને પ્રવાસી હ્યુએન ત્સાંગ (Xuanzang)ના પ્રવાસવર્ણનથી નાલંદાની શૈક્ષણિક વ્યવસ્થા, વિદ્વાનો અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ અંગે મહત્વપૂર્ણ માહિતી મળે છે. ચીન, તિબેટ અને અન્ય એશિયાઈ પ્રદેશોના વિદ્વાનો અહીં અભ્યાસ કરવા આવતા હતા અને પોતાના દેશોમાં ભારતીય જ્ઞાન તથા બૌદ્ધ સાહિત્યનો પ્રસાર કરતા હતા.

નાલંદાની વિશાળ ગ્રંથાલય પરંપરા પણ તેની મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા હતી. પાંડુલિપિઓ અને વિવિધ વિષયોના ગ્રંથોના સંરક્ષણ, અભ્યાસ અને અનુવાદ દ્વારા નાલંદા જ્ઞાનના સંવર્ધન અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રસારનું કેન્દ્ર બની હતી. UNESCO અનુસાર નાલંદાની શૈક્ષણિક અને સ્થાપત્ય પરંપરાએ દક્ષિણ એશિયા અને દક્ષિણપૂર્વ એશિયાની અનુગામી મઠ-શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને પ્રભાવિત કરી હતી. સમય જતાં રાજકીય પરિવર્તનો અને અન્ય ઐતિહાસિક પરિબળોને કારણે નાલંદાની પ્રાચીન શૈક્ષણિક પરંપરાનો અંત આવ્યો, છતાં તેની જ્ઞાનપરંપરા આજે પણ

જીવંત છે. આ રીતે નાલંદા પ્રાચીન ભારતની સંગઠિત, નિવાસી, બહુવિષયક અને આંતરરાષ્ટ્રીય ઉચ્ચ શિક્ષણ પરંપરાનું અદ્વિતીય ઉદાહરણ છે. તેની સંશોધન સંસ્કૃતિ, ચર્ચા આધારિત શિક્ષણ, ગ્રંથાલય વ્યવસ્થા અને વૈશ્વિક જ્ઞાનવિનિમય આજના આધુનિક ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પણ પ્રેરણાદાયક છે.

વિક્રમશીલા મહાવિહાર : બૌદ્ધ ઉચ્ચ શિક્ષણ અને આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાનવિનિમયનું કેન્દ્ર

વિક્રમશીલા મહાવિહાર પ્રાચીન ભારતની બૌદ્ધ ઉચ્ચ શિક્ષણ પરંપરામાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. નાલંદા મહાવિહારની સાથે વિક્રમશીલા પણ પાલ યુગ દરમિયાન વિકસેલું એક વિશાળ અને પ્રભાવશાળી જ્ઞાન કેન્દ્ર હતું. ખાસ કરીને બૌદ્ધ તત્વજ્ઞાન, તર્કશાસ્ત્ર, ભાષા, વ્યાકરણ, ધર્મચિંતન અને વજ્રયાન પરંપરાના ઊંડા અભ્યાસ માટે તે પ્રસિદ્ધ હતું. વિક્રમશીલા માત્ર ધાર્મિક શિક્ષણનું કેન્દ્ર નહોતું, પરંતુ ઉચ્ચ સ્તરીય શાસ્ત્રીય અભ્યાસ, બૌદ્ધિક ચર્ચા, અનુવાદ અને આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાનવિનિમયનું પણ મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર હતું. તેની શૈક્ષણિક પરંપરાએ ભારત અને તિબેટ વચ્ચેના જ્ઞાનસંબંધોને મજબૂત બનાવવામાં વિશિષ્ટ યોગદાન આપ્યું.

વિક્રમશીલાની સ્થાપના પાલ વંશના પ્રખ્યાત શાસક ધર્મપાલ દ્વારા ઈ.સ. ૮મી સદીમાં કરવામાં આવી હોવાનું ઐતિહાસિક પરંપરામાં માનવામાં આવે છે. પાલ શાસકો બૌદ્ધ ધર્મ અને શિક્ષણના આશ્રયદાતા હતા અને તેમના શાસનકાળ દરમિયાન બિહાર તથા બંગાળ પ્રદેશમાં અનેક બૌદ્ધ મઠો અને ઉચ્ચ શિક્ષણ કેન્દ્રોનો વિકાસ થયો. આજના બિહાર પ્રદેશમાં ગંગા નદીની નજીક આવેલું વિક્રમશીલા ભૌગોલિક રીતે પણ મહત્વપૂર્ણ સ્થળે સ્થિત હતું. તેના પુરાતત્ત્વીય અવશેષોમાં વિશાળ ચોરસ મઠીય પરિસર, કેન્દ્રિય સ્તૂપ અને નિવાસી કોઠારીઓ જોવા મળે છે. પુરાતત્ત્વીય અભ્યાસ અનુસાર અહીં 208 નિવાસી કોઠારીઓ ધરાવતું વિશાળ મઠીય સંકુલ હતું, જે તેની સુવ્યવસ્થિત શૈક્ષણિક અને નિવાસી રચનાને દર્શાવે છે.

વિક્રમશીલાના અભ્યાસક્રમમાં બૌદ્ધ તત્વજ્ઞાનનું મુખ્ય સ્થાન હતું. મહાયાન અને વજ્રયાન પરંપરાઓ ઉપરાંત જ્ઞાનમીમાંસા, ચેતના, મુક્તિ, કરુણા અને અસ્તિત્વ જેવા તત્વજ્ઞાનિક પ્રશ્નોનો અભ્યાસ થતો હતો. તર્કશાસ્ત્ર, ભાષા અને વ્યાકરણને પણ વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવતું હતું. ચર્ચા, વાદ-વિવાદ અને શાસ્ત્રાર્થ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં વિશ્લેષણાત્મક વિચારશક્તિ અને તર્કસંગત દલીલ કરવાની ક્ષમતા વિકસાવવામાં આવતી હતી. ભાષા અને વ્યાકરણના જ્ઞાન દ્વારા બૌદ્ધ ગ્રંથોના અભ્યાસ તથા અનુવાદને પ્રોત્સાહન મળ્યું.

વિક્રમશીલાની વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક પરંપરાઓમાં 'દ્વારપંડિતો'નું વિશેષ સ્થાન હતું. આ ઉચ્ચ કક્ષાના વિદ્વાનો પ્રવેશ અને બૌદ્ધિક ચર્ચામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવતા હતા. તેમની પરંપરા શૈક્ષણિક ગુણવત્તા, વિષયજ્ઞાન અને વિદ્વત્તાના મૂલ્યાંકનને દર્શાવે છે. વિક્રમશીલાનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ આંતરરાષ્ટ્રીય યોગદાન તિબેટ સાથેના તેના શૈક્ષણિક સંબંધોમાં જોવા મળે છે. તિબેટી વિદ્વાનો અહીં અભ્યાસ કરવા આવતા અને ભારતીય બૌદ્ધ ગ્રંથો તથા તત્વજ્ઞાનને તિબેટી ભાષામાં અનુવાદિત કરતા. આચાર્ય અતીશ દીપંકર શ્રીજ્ઞાન જેવા વિદ્વાનો દ્વારા ભારતીય બૌદ્ધ જ્ઞાનનો તિબેટમાં વ્યાપક પ્રસાર થયો.

સમય જતાં રાજકીય પરિવર્તનો અને આક્રમણોના કારણે વિક્રમશીલાની શૈક્ષણિક પરંપરાનો અંત આવ્યો, પરંતુ તેના વિદ્વાનો, ગ્રંથો અને અનુવાદ પરંપરાનો પ્રભાવ તિબેટી બૌદ્ધ પરંપરામાં લાંબા સમય સુધી રહ્યો. આ રીતે વિક્રમશીલા મહાવિહાર પ્રાચીન ભારતની ઉચ્ચ શિક્ષણ પરંપરામાં જ્ઞાનસર્જન, તર્કપૂર્ણ ચર્ચા, ભાષાંતર અને આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાનવિનિમયનું અદ્વિતીય ઉદાહરણ હતું. આજના સમયમાં આંતરરાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સહયોગ, અનુવાદ,

Research Review
ISSN: 2321-4708
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
Vol.1, Issue: 155, July 2025
Paper ID: RRJ026873
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-1-issue-155-july-2025/RRJ026873

સંશોધન અને જ્ઞાનવિનિમયને આપવામાં આવતા મહત્વના સંદર્ભમાં વિક્રમશીલાની ઐતિહાસિક પરંપરા આધુનિક ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પણ પ્રેરણાદાયક છે.

વલ્લભી : પશ્ચિમ ભારતનું મહત્વપૂર્ણ જ્ઞાન કેન્દ્ર

વલ્લભી પ્રાચીન ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલું એક મહત્વપૂર્ણ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક કેન્દ્ર હતું. આજના ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં આવેલું વલ્લભી મૈત્રક વંશના શાસનકાળ દરમિયાન ઈ.સ. ૫મીથી ૮મી સદી દરમિયાન વિશિષ્ટ પ્રગતિ કરી હતી. તે માત્ર મૈત્રક શાસકોની રાજધાની જ નહોતું, પરંતુ વેપાર, સંસ્કૃતિ, રાજનીતિ અને ઉચ્ચ શિક્ષણનું પણ મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર બન્યું હતું. પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણના ઇતિહાસમાં નાલંદા અને વિક્રમશીલા જેવા પૂર્વ ભારતના મહાવિહારોની સાથે વલ્લભી પશ્ચિમ ભારતની વિશિષ્ટ અને વ્યવહારુ જ્ઞાન પરંપરાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

ગુપ્ત સામ્રાજ્યની શક્તિમાં ઘટાડો થયા બાદ મૈત્રક શાસકોના આશ્રય હેઠળ વલ્લભીનો વિકાસ થયો. સૌરાષ્ટ્રનું ભૌગોલિક સ્થાન દરિયાઈ અને આંતરિક વેપાર માર્ગો સાથે જોડાયેલું હોવાથી વલ્લભી વિવિધ પ્રદેશોના વેપારીઓ, વિદ્વાનો, પ્રવાસીઓ અને રાજદૂતોના સંપર્કમાં આવતું હતું. આ આંતરપ્રાદેશિક સંપર્કે વલ્લભીને વિવિધ વિચારધારાઓ અને જ્ઞાનપરંપરાઓના આદાનપ્રદાનનું મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર બનાવ્યું. રાજકીય સ્થિરતા, આર્થિક સમૃદ્ધિ અને રાજાશ્રયે અહીં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓના વિકાસમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું.

વલ્લભીમાં બૌદ્ધ અધ્યયન અને ધાર્મિક શિક્ષણની પરંપરા હતી, પરંતુ તેનું શૈક્ષણિક સ્વરૂપ માત્ર બૌદ્ધ ધર્મ સુધી મર્યાદિત નહોતું. અહીં રાજનીતિ, વહીવટ, અર્થશાસ્ત્ર, વાણિજ્ય, કાયદો, ભાષા અને સાહિત્ય જેવા વિષયોનો પણ અભ્યાસ થતો હતો. ખાસ કરીને રાજકીય અને વહીવટી શિક્ષણ વલ્લભીની વિશિષ્ટ ઓળખ હતી. રાજકુમારો અને વહીવટી વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને રાજ્યવ્યવસ્થા, ન્યાય, કરવ્યવસ્થા, રાજદ્વારી અને વહીવટી પ્રક્રિયાઓ અંગે શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. આથી વલ્લભી પ્રાચીન ભારતમાં વ્યવહારુ અને રાજ્યલક્ષી ઉચ્ચ શિક્ષણનું મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર બની હતી.

સૌરાષ્ટ્રના વેપારી અને દરિયાઈ પરિપ્રેક્ષ્યને કારણે અર્થશાસ્ત્ર અને વાણિજ્યના અભ્યાસને પણ વિશેષ મહત્વ મળ્યું હતું. વેપાર, નાણાં, કરવેરા, બજાર વ્યવસ્થા અને આર્થિક નીતિઓ અંગેનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવતું હતું. કાયદો, ન્યાય અને સામાજિક વ્યવસ્થા અંગેના અભ્યાસ દ્વારા શાસન અને સમાજજીવન માટે જરૂરી સમજ વિકસાવવામાં આવતી હતી. ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસ દ્વારા સંસ્કૃત તથા અન્ય શાસ્ત્રીય જ્ઞાનપરંપરાઓનું સંવર્ધન થયું.

વલ્લભીનું આંતરપ્રાદેશિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વ પણ નોંધપાત્ર હતું. ચીની પ્રવાસી યીજિંગના વર્ણનોમાં વલ્લભીનો એક મહત્વપૂર્ણ શિક્ષણ કેન્દ્ર તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. વિવિધ પ્રદેશોમાંથી આવેલા વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓના કારણે અહીં જ્ઞાનવિનિમયની સમૃદ્ધ પરંપરા વિકસેલી હતી. નાલંદાની તુલનામાં વલ્લભીની વિશેષતા તેના વ્યવહારુ, વહીવટી અને આર્થિક શિક્ષણમાં વધુ સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે.

આ રીતે વલ્લભી પ્રાચીન પશ્ચિમ ભારતનું એક બહુવિષયક, વ્યવહારુ અને આંતરપ્રાદેશિક જ્ઞાન કેન્દ્ર હતું. બૌદ્ધ અધ્યયન સાથે રાજનીતિ, વહીવટ, અર્થશાસ્ત્ર, વાણિજ્ય, કાયદો અને ભાષા-સાહિત્યના સંકલન દ્વારા તેણે ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણની વિવિધતાને સમૃદ્ધ બનાવી. વલ્લભીની પરંપરા દર્શાવે છે કે પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષણ માત્ર ધાર્મિક

Research Review
ISSN: 2321-4708
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
Vol.1, Issue: 155, July 2025
Paper ID: RRJ026873
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-1-issue-155-july-2025/RRJ026873

અથવા તત્ત્વજ્ઞાનિક જ્ઞાન પૂરતું મર્યાદિત નહોતું, પરંતુ રાજ્ય, સમાજ અને આર્થિક જીવન માટે જરૂરી વ્યવહારુ જ્ઞાનને પણ સમાન મહત્વ આપવામાં આવતું હતું.

ઓદાંતાપુરી મહાવિહાર : પાલ યુગની બૌદ્ધ જ્ઞાન અને શિક્ષણ પરંપરાનું મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર

ઓદાંતાપુરી મહાવિહાર, જેને ઉદંતપુરી અથવા ઓદાન્તપુરી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, પાલ યુગ દરમિયાન વિકસેલી બૌદ્ધ ઉચ્ચ શિક્ષણ પરંપરાનું એક મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર હતું. નાલંદા અને વિક્રમશીલાની સાથે તે પૂર્વ ભારતના વિશાળ બૌદ્ધ જ્ઞાન નેટવર્કનો અગત્યનો ભાગ બની હતી. જોકે તેના વિશે ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક માહિતી નાલંદા અને વિક્રમશીલાની તુલનામાં મર્યાદિત છે, તેમ છતાં પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણના ઇતિહાસમાં તેનું મહત્વ નોંધપાત્ર છે. ઓદાંતાપુરી બૌદ્ધ તત્વજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, ભાષા, ગ્રંથ અધ્યયન અને અનુવાદ કાર્ય માટેનું મહત્વપૂર્ણ શૈક્ષણિક કેન્દ્ર હતું.

ઓદાંતાપુરીની સ્થાપના અંગે ઐતિહાસિક સ્રોતોમાં સંપૂર્ણ એકમત નથી. સામાન્ય રીતે તેની સ્થાપનાને પાલ વંશના પ્રારંભિક શાસક ગોપાલ સાથે જોડવામાં આવે છે. પાલ શાસકો બૌદ્ધ ધર્મ, મઠો અને ઉચ્ચ શિક્ષણના મહાન આશ્રયદાતા હતા. તેમના શાસનકાળ દરમિયાન બિહાર અને બંગાળ પ્રદેશમાં અનેક બૌદ્ધ મહાવિહારોનો વિકાસ થયો. આ જ શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક વાતાવરણમાં ઓદાંતાપુરીનો વિકાસ થયો અને તે નાલંદા તથા વિક્રમશીલા સાથે જોડાયેલા બૌદ્ધિક નેટવર્કનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ બની.

ઓદાંતાપુરીનું મુખ્ય શૈક્ષણિક ક્ષેત્ર બૌદ્ધ તત્વજ્ઞાન હતું. અહીં બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતો, જ્ઞાન, ચેતના, કર્મ, પુનર્જન્મ, દુઃખ અને મુક્તિ જેવા વિષયોનો અભ્યાસ થતો હતો. ધાર્મિક ગ્રંથો, સૂત્રો અને શાસ્ત્રોના અધ્યયન સાથે તેમના તત્વજ્ઞાનિક અર્થઘટન પર પણ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. તર્કશાસ્ત્ર દ્વારા દલીલ, અનુમાન અને વિચારવિમર્શની પદ્ધતિઓનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. ચર્ચા અને વાદ-વિવાદ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં તર્કશક્તિ તથા વિશ્લેષણાત્મક વિચારશક્તિનો વિકાસ થતો હતો.

ભાષા અને વ્યાકરણનો અભ્યાસ પણ ઓદાંતાપુરીની શિક્ષણ પરંપરામાં મહત્વપૂર્ણ હતો. બૌદ્ધ ગ્રંથોના અધ્યયન, સંરક્ષણ અને અનુવાદ માટે સંસ્કૃત તથા અન્ય ભાષાઓનું જ્ઞાન આવશ્યક હતું. ગ્રંથોના સાચા અર્થઘટન માટે વ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્રની ઊંડી સમજ જરૂરી હોવાથી ભાષા અભ્યાસને વિશેષ મહત્વ મળતું હતું. આ ઉપરાંત બૌદ્ધ સાહિત્ય અને પાંડુલિપિઓના સંરક્ષણ, નકલ અને અધ્યયન દ્વારા જ્ઞાનને પેઢીદર પેઢી જાળવવામાં આવતું હતું. ઓદાંતાપુરીનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક યોગદાન તેના બૌદ્ધ મહાવિહાર નેટવર્ક સાથેના સંબંધોમાં જોવા મળે છે. નાલંદા, વિક્રમશીલા અને ઓદાંતાપુરી વચ્ચે વિદ્વાનો, ગ્રંથો અને વિચારધારાઓનું આદાનપ્રદાન થતું હતું. નાલંદાની શૈક્ષણિક અને સ્થાપત્ય પરંપરાથી પ્રભાવિત અનુગામી મઠ-શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ઓદાંતાપુરીનો સમાવેશ થાય છે. આ સંસ્થાઓએ બૌદ્ધ જ્ઞાનના સંરક્ષણ, સંશોધન, અનુવાદ અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રસારને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

આ રીતે ઓદાંતાપુરી મહાવિહાર પાલ યુગની બૌદ્ધ ઉચ્ચ શિક્ષણ પરંપરાની એક મહત્વપૂર્ણ કડી હતી. બૌદ્ધ તત્વજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, ભાષા અને અનુવાદના ક્ષેત્રોમાં તેના યોગદાનથી પૂર્વ ભારતનું જ્ઞાન નેટવર્ક સમૃદ્ધ બન્યું. તેની પરંપરા દર્શાવે છે કે પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ પરસ્પર જોડાયેલા જ્ઞાન કેન્દ્રોના સ્વરૂપમાં કાર્ય કરતી હતી અને જ્ઞાનનું સંરક્ષણ તથા પ્રસાર રાષ્ટ્રીય સીમાઓથી પર જઈને એશિયાના વિવિધ પ્રદેશો સુધી પહોંચતો હતો.

Research Review
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.1, Issue: 155, July 2025
Paper ID: RRJ026873
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-1-issue-155-july-2025/RRJ026873

પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓની મુખ્ય વિશેષતાઓ

પ્રાચીન ભારતની તક્ષશીલા, નાલંદા, વિક્રમશીલા, વલ્લભી અને ઓદાંતાપુરી જેવી ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ માત્ર શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓ નહોતી, પરંતુ જ્ઞાનસર્જન, સંશોધન, ચર્ચા, ગ્રંથસંરક્ષણ અને આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાનવિનિમયના સક્રિય કેન્દ્રો હતી. આ સંસ્થાઓની શૈક્ષણિક રચના, શિક્ષણ પદ્ધતિ અને જ્ઞાન પરંપરા તે સમયની સામાજિક, ધાર્મિક અને બૌદ્ધિક પરિસ્થિતિ સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલી હતી. આધુનિક યુનિવર્સિટીઓની જેમ તેમનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણપણે સમાન નહોતું, તેમ છતાં તેમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની ઘણી એવી વિશેષતાઓ જોવા મળે છે જે આજના સમયમાં પણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે. નિવાસી શિક્ષણ, ગુરુ-શિષ્ય સંબંધ, ચર્ચા અને વાદ-વિવાદ, બહુવિષયક અભ્યાસ, આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ અને ગ્રંથાલય આધારિત જ્ઞાનસંરક્ષણ જેવી વિશેષતાઓ પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણની વિશિષ્ટ ઓળખ હતી.

નિવાસી શિક્ષણની પરંપરા

પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓની સૌથી મહત્વપૂર્ણ વિશેષતાઓમાં નિવાસી શિક્ષણનો સમાવેશ થાય છે. નાલંદા, વિક્રમશીલા અને અન્ય બૌદ્ધ મહાવિહારોમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો એક જ વિશાળ શૈક્ષણિક પરિસરમાં રહેતા હતા. વિદ્યાર્થીઓ માટે નિવાસી કોઠારીઓ, અભ્યાસસ્થળો, ચર્ચા માટેના પરિસરો અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ માટેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી. આ પ્રકારની વ્યવસ્થાને કારણે શિક્ષણ માત્ર નિશ્ચિત સમયગાળા દરમિયાન યોજાતા વર્ગો સુધી મર્યાદિત નહોતું, પરંતુ સમગ્ર જીવનશૈલીનો એક ભાગ બની જતું હતું.

નિવાસી શિક્ષણથી વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક વચ્ચે સતત સંપર્ક જળવાતો હતો. વિદ્યાર્થી દિવસ દરમિયાન અભ્યાસ, ચર્ચા અને ગ્રંથવાંચન કરતો અને અન્ય સમયે શિક્ષક તથા સહાધ્યાયીઓ સાથે બૌદ્ધિક ચર્ચાઓમાં ભાગ લેતો. આથી શિક્ષણ પ્રક્રિયા સતત અને સર્વાંગી બની હતી. વિદ્યાર્થીઓ માત્ર વિષયજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા નહોતા, પરંતુ શિસ્ત, સમયપાલન, સહજીવન, આત્મનિર્ભરતા અને સામાજિક જવાબદારી જેવા ગુણો પણ વિકસાવતા હતા.

પ્રાચીન નિવાસી શિક્ષણની એક વિશેષતા એ હતી કે શિક્ષણ અને જીવન વચ્ચે કોઈ સ્પષ્ટ વિભાજન નહોતું. વિદ્યાર્થી જે શૈક્ષણિક પરિસરમાં રહેતો હતો તે જ તેના અભ્યાસ, સંવાદ અને વ્યક્તિત્વ વિકાસનું કેન્દ્ર હતું. આ દૃષ્ટિએ પ્રાચીન ભારતીય નિવાસી શિક્ષણમાં આધુનિક 'કેમ્પસ લાઇફ'ની કેટલીક મૂળભૂત વિશેષતાઓ જોવા મળે છે. નિવાસી શિક્ષણ દ્વારા સહઅભ્યાસ, સામૂહિક ચર્ચા અને સહકારની ભાવનાનો વિકાસ થતો હતો.

ગુરુ-શિષ્ય સંબંધ

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પરંપરામાં ગુરુ-શિષ્ય સંબંધનું વિશેષ મહત્વ હતું. શિક્ષકને માત્ર વિષયજ્ઞાન આપનાર વ્યક્તિ તરીકે નહીં, પરંતુ વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસ માટે માર્ગદર્શક તરીકે જોવામાં આવતો હતો. ગુરુ વિદ્યાર્થીના બૌદ્ધિક વિકાસ ઉપરાંત તેના નૈતિક, આધ્યાત્મિક અને વ્યવહારુ વિકાસ માટે પણ જવાબદાર માનવામાં આવતો હતો. આ સંબંધમાં પરસ્પર આદર, વિશ્વાસ, શિસ્ત અને જ્ઞાનપ્રતિની પ્રતિબદ્ધતા મહત્વપૂર્ણ હતી.

વિદ્યાર્થી પોતાના ગુરુ પાસેથી માત્ર ગ્રંથો અને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો નહોતો, પરંતુ જીવન જીવવાની કળા પણ શીખતો હતો. શિક્ષક પોતાના વર્તન, વિચાર અને જીવનશૈલી દ્વારા વિદ્યાર્થીને પ્રેરણા આપતો હતો. ગુરુના માર્ગદર્શન હેઠળ વિદ્યાર્થી વિષયનું જ્ઞાન, તર્કશક્તિ, શિસ્ત અને નૈતિક મૂલ્યો વિકસાવતો હતો. આથી શિક્ષણ વ્યક્તિના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ નિર્માણની પ્રક્રિયા બની જતું હતું.

RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.1, Issue: 155, July 2025
Paper ID: RRJ026873
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-1-issue-155-july-2025/RRJ026873

તક્ષશીલા જેવી પ્રાચીન જ્ઞાન પરંપરામાં વિવિધ વિદ્વાનો પોતાના આસપાસ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપતા હતા. નાલંદા અને વિક્રમશીલા જેવી સંસ્થાઓમાં પણ વિદ્વાન આચાર્યો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગાઢ શૈક્ષણિક સંબંધ જોવા મળતો હતો. આ સંબંધમાં શિક્ષણ એકતરફી પ્રવચન ન હતું, પરંતુ પ્રશ્નોત્તરી, ચર્ચા અને સતત બૌદ્ધિક સંવાદની પ્રક્રિયા હતી.

આજના આધુનિક શિક્ષણમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેનો સંબંધ ઘણીવાર સંસ્થાકીય અને વ્યાવસાયિક સ્વરૂપ ધરાવે છે. તેમ છતાં માર્ગદર્શન, મેન્ટરિંગ અને વ્યક્તિગત શૈક્ષણિક સહાય જેવી આધુનિક પદ્ધતિઓમાં પ્રાચીન ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાના કેટલાક મૂળભૂત તત્ત્વો હજુ પણ જોવા મળે છે.

વાદ-વિવાદ, પ્રશ્નોત્તરી અને શાસ્ત્રાર્થ

પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણની એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા ચર્ચા, પ્રશ્નોત્તરી, તર્ક અને શાસ્ત્રાર્થ આધારિત શિક્ષણ હતી. શિક્ષણ માત્ર ગ્રંથોના પઠન અથવા સ્મરણ સુધી મર્યાદિત નહોતું. વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્નો પૂછવા, વિષય અંગે વિચાર કરવા, વિવિધ મતોનું વિશ્લેષણ કરવા અને પોતાના વિચારો તર્કસંગત રીતે રજૂ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવતા હતા.

નાલંદા અને વિક્રમશીલા જેવી સંસ્થાઓમાં બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન, તર્કશાસ્ત્ર અને વિવિધ દાર્શનિક પરંપરાઓ અંગે ઊંડા વાદ-વિવાદ થતા હતા. એક જ વિષય અંગે વિવિધ મત ધરાવતા વિદ્વાનો વચ્ચે ચર્ચા થતી હતી. આ ચર્ચાઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં સમીક્ષાત્મક વિચારશક્તિ અને તર્કશક્તિનો વિકાસ થતો હતો. કોઈપણ વિચારને માત્ર પરંપરાગત હોવાથી સ્વીકારવાને બદલે તેના તર્કસંગત આધારનું પરીક્ષણ કરવામાં આવતું હતું.

શાસ્ત્રાર્થની પરંપરા પ્રાચીન ભારતીય બૌદ્ધિક જીવનની વિશિષ્ટ ઓળખ હતી. તેમાં બે અથવા વધુ વિદ્વાનો કોઈ વિષય અંગે દલીલ અને પ્રતિદલીલ દ્વારા પોતાના વિચારો રજૂ કરતા હતા. આ પ્રકારની ચર્ચા માત્ર વિવાદ માટે નહોતી, પરંતુ સત્ય અને જ્ઞાનની શોધ માટેનું એક સાધન હતી. વિદ્યાર્થીઓ માટે આ પ્રકારની ચર્ચાઓ જીવંત શિક્ષણનો અનુભવ બની રહેતી હતી.

આધુનિક શિક્ષણમાં ચર્ચા આધારિત શિક્ષણ, સેમિનાર, સંશોધન ચર્ચા, ડિબેટ, કોલોક્વિયમ અને પરિષદ જેવી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થાય છે. આ તમામ પદ્ધતિઓમાં પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રાર્થ પરંપરાના કેટલાક મૂળભૂત તત્ત્વો સાથે સામ્ય જોવા મળે છે.

બહુવિષયક અને સર્વાંગી શિક્ષણ

પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણની બીજી મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા તેનું બહુવિષયક સ્વરૂપ હતું. વિદ્યાર્થીને માત્ર એક જ વિષયમાં મર્યાદિત રાખવામાં આવતો નહોતો. તત્ત્વજ્ઞાન, ભાષા, વ્યાકરણ, તર્કશાસ્ત્ર, ગણિત, ચિકિત્સા, ખગોળવિદ્યા, રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, કાયદો અને ધર્મ જેવા વિવિધ ક્ષેત્રોનો અભ્યાસ થતો હતો.

તક્ષશીલામાં રાજનીતિ, ચિકિત્સા, વ્યાકરણ, ગણિત અને સૈન્યવિદ્યા જેવા વિવિધ વિષયોનો અભ્યાસ થતો હતો. નાલંદામાં બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન સાથે તર્કશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર, ચિકિત્સા, ગણિત અને ખગોળવિદ્યાનો પણ અભ્યાસ થતો હતો. વિક્રમશીલા અને ઓદાંતાપુરીમાં બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન સાથે ભાષા, તર્ક અને અનુવાદ પરંપરાનો વિકાસ થયો હતો. વલ્લભીમાં તો રાજનીતિ, વહીવટ, અર્થશાસ્ત્ર, વાણિજ્ય અને કાયદા જેવા વ્યવહારુ વિષયોનું વિશેષ મહત્વ હતું.

આ બહુવિષયક અભિગમ દર્શાવે છે કે પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણમાં જ્ઞાનને અલગ-અલગ ખાંચાઓમાં સંપૂર્ણપણે વિભાજિત કરવામાં આવતું નહોતું. વિવિધ વિષયો વચ્ચેના સંબંધોને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો

Research Review
ISSN: 2321-4708
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
Vol.1, Issue: 155, July 2025
Paper ID: RRJ026873
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-1-issue-155-july-2025/RRJ026873

હતો. ઉદાહરણ તરીકે, રાજનીતિને નૈતિકતા અને અર્થશાસ્ત્ર સાથે, તત્વજ્ઞાનને તર્કશાસ્ત્ર સાથે અને ભાષાને ગ્રંથ અભ્યાસ સાથે જોડવામાં આવતી હતી.

આજના સમયમાં આંતરવિષયક અને બહુવિષયક શિક્ષણને NEP 2020 સહિતની આધુનિક શિક્ષણ નીતિઓમાં વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણની બહુવિષયક પરંપરા આધુનિક શિક્ષણ માટે પણ અત્યંત પ્રેરણાદાયક છે.

આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ અને વૈશ્વિક જ્ઞાનવિનિમય

પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓની એક વિશિષ્ટ વિશેષતા તેમનું આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ હતું. ભારતની બહારના વિવિધ પ્રદેશોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ, ભિક્ષુઓ અને વિદ્વાનો અહીં અભ્યાસ માટે આવતા હતા. ચીન, તિબેટ, કોરિયા, મધ્ય એશિયા અને દક્ષિણપૂર્વ એશિયાના પ્રદેશો સાથે ભારતના શૈક્ષણિક સંબંધો વિકસ્યા હતા.

હ્યુએન ત્સાંગ જેવા ચીની વિદ્વાનો નાલંદામાં અભ્યાસ માટે આવ્યા હતા. તિબેટી વિદ્વાનો વિક્રમશીલા અને અન્ય બૌદ્ધ મહાવિહારોમાં અભ્યાસ કરતા હતા. ભારતીય વિદ્વાનો અને અનુવાદકો દ્વારા બૌદ્ધ ગ્રંથો અને તત્વજ્ઞાનિક વિચારધારાઓ તિબેટ અને અન્ય એશિયાઈ પ્રદેશોમાં પહોંચાડવામાં આવી હતી.

આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓની હાજરીને કારણે આ સંસ્થાઓમાં વિવિધ ભાષાઓ, સંસ્કૃતિઓ અને વિચારધારાઓનું આદાનપ્રદાન થતું હતું. શિક્ષણ માત્ર એક પ્રદેશની પરંપરા સુધી મર્યાદિત રહેતું નહોતું, પરંતુ વિવિધ સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સંવાદનું માધ્યમ બનતું હતું. આ રીતે પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ વૈશ્વિક જ્ઞાનવિનિમયના કેન્દ્રો બની હતી.

આધુનિક સમયમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓ, વિદ્યાર્થી વિનિમય કાર્યક્રમો, સંયુક્ત સંશોધન અને વૈશ્વિક શૈક્ષણિક સહયોગને ઉચ્ચ શિક્ષણના મહત્વપૂર્ણ માપદંડો માનવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ નાલંદા અને વિક્રમશીલાની આંતરરાષ્ટ્રીય પરંપરા પ્રાચીન ભારતના વૈશ્વિક શૈક્ષણિક દૃષ્ટિકોણને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

ગ્રંથાલય અને જ્ઞાનનું સંરક્ષણ

પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ગ્રંથાલય અને જ્ઞાનસંરક્ષણને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવતું હતું. નાલંદા જેવી સંસ્થાઓમાં વિશાળ ગ્રંથાલયોની પરંપરા હતી. વિવિધ વિષયોના ગ્રંથો, પાંડુલિપિઓ, ધાર્મિક સાહિત્ય, તત્વજ્ઞાનિક રચનાઓ અને વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનસામગ્રીનું સંરક્ષણ કરવામાં આવતું હતું.

ગ્રંથાલય માત્ર પુસ્તકો સંગ્રહવાની જગ્યા નહોતું. તે અભ્યાસ, સંશોધન, ગ્રંથવાંચન, નકલ તૈયાર કરવી અને જ્ઞાનના પ્રસારનું સક્રિય કેન્દ્ર હતું. પ્રાચીન સમયમાં પાંડુલિપિઓ હાથથી તૈયાર થતી હોવાથી ગ્રંથોની નકલ અને સંરક્ષણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ કાર્ય હતું. વિદ્વાનો ગ્રંથોનું અધ્યયન કરતા, તેની ટીકાઓ લખતા અને જ્ઞાનને આગામી પેઢી સુધી પહોંચાડતા.

બૌદ્ધ મહાવિહારોમાં વિવિધ પ્રદેશોમાંથી આવેલા ગ્રંથોનું સંગ્રહ અને અનુવાદ થતો હતો. આથી ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના અનેક ગ્રંથો તિબેટી, ચીની અને અન્ય ભાષાઓમાં પહોંચ્યા. આ પ્રક્રિયાએ જ્ઞાનના આંતરરાષ્ટ્રીય સંરક્ષણમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી.

આધુનિક સમયમાં ગ્રંથાલયોની સાથે ડિજિટલ આર્કાઇવ, ઇ-લાઇબ્રેરી અને જ્ઞાનના ડિજિટલ સંરક્ષણની વ્યવસ્થા વિકસેલી છે. તેમ છતાં મૂળભૂત હેતુ એક જ છે - જ્ઞાનનું સંરક્ષણ, ઉપલબ્ધતા અને પેઢીદર પેઢી પ્રસાર. આ દૃષ્ટિએ પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથાલય પરંપરા આધુનિક જ્ઞાન વ્યવસ્થાપન માટે ઐતિહાસિક પ્રેરણારૂપ છે.

Research Review
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.1, Issue: 155, July 2025
Paper ID: RRJ026873
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-1-issue-155-july-2025/RRJ026873

સંશોધન અને જ્ઞાનસર્જનની પરંપરા

પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ માત્ર જ્ઞાનનું સંરક્ષણ કરતી નહોતી, પરંતુ નવા જ્ઞાનનું સર્જન પણ કરતી હતી. તત્વજ્ઞાન, તર્કશાસ્ત્ર, ભાષા, ચિકિત્સા, ગણિત અને ખગોળવિદ્યા જેવા ક્ષેત્રોમાં વિદ્વાનો દ્વારા સતત વિચાર અને સંશોધન કરવામાં આવતું હતું. ગ્રંથોના અર્થઘટન, નવા સિદ્ધાંતોની રચના અને વિવિધ વિચારધારાઓ વચ્ચેની ચર્ચા દ્વારા જ્ઞાનનો વિકાસ થતો હતો.

સંશોધનનો આધાર પ્રશ્ન, જિજ્ઞાસા અને તર્ક હતો. વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનો વિવિધ વિષયો અંગે પ્રશ્નો પૂછતા અને તેના જવાબો શોધવાનો પ્રયત્ન કરતા. ચર્ચા અને વાદ-વિવાદ દ્વારા જ્ઞાનના નવા પરિમાણો ખુલતા. આથી પ્રાચીન ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ જ્ઞાનસર્જનની જીવંત પરંપરાના કેન્દ્રો હતી.

શિસ્ત, નૈતિકતા અને સર્વાંગી વિકાસ

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણમાં શિક્ષણનો હેતુ માત્ર બુદ્ધિ વિકાસ નહોતો. વિદ્યાર્થીમાં નૈતિકતા, શિસ્ત, આત્મનિયંત્રણ, સહકાર, જવાબદારી અને સામાજિક સંવેદના વિકસાવવાનું પણ મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવતું હતું. ખાસ કરીને મઠીય શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં દૈનિક જીવન માટે નિશ્ચિત શિસ્ત અને નિયમો હતા.

આ પ્રકારની શિક્ષણ પદ્ધતિ દ્વારા વિદ્યાર્થી જ્ઞાનવાન હોવા ઉપરાંત જવાબદાર અને નૈતિક વ્યક્તિ બને તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હતો. પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણની આ સર્વાંગી દૃષ્ટિ આજના સમયમાં પણ અત્યંત પ્રાસંગિક છે, કારણ કે આધુનિક શિક્ષણમાં પણ જ્ઞાન સાથે મૂલ્યશિક્ષણ અને સામાજિક જવાબદારીને મહત્વ આપવામાં આવે છે.

તુલનાત્મક વિશ્લેષણ

ક્રમ	સંસ્થા	અંદાજિત સમયગાળો	મુખ્ય શાસક/પરંપરા	સ્થાન	મુખ્ય વિશેષતા
1	તક્ષશીલા	ઈ.સ.પૂર્વે 5મી સદીથી આગળ	વિવિધ રાજકીય શાસનો	આજનું પાકિસ્તાન	બહુવિષયક પ્રાચીન જ્ઞાન કેન્દ્ર
2	નાલંદા	મુખ્યત્વે 5મી–13મી સદી	ગુપ્ત તથા અનુગામી રાજવંશો	બિહાર	વિશાળ મઠ-સહ-ઉચ્ચ શિક્ષણ કેન્દ્ર
3	વલ્લભી	આશરે 6મી–8મી સદી	મૈત્રક વંશ	ગુજરાત	રાજનીતિ, વહીવટ અને બૌદ્ધિક શિક્ષણ
4	વિક્રમશીલા	8મી–12મી સદી	પાલ વંશ, ધર્મપાલ	બિહાર	બૌદ્ધ તત્વજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્ર
5	ઓદાંતાપુરી	પાલ યુગ	પાલ વંશ સાથે સંકળાયેલ	બિહાર	બૌદ્ધ શિક્ષણ અને મઠ પરંપરા

મુખ્ય તારણો:

અભ્યાસના આધારે નીચેના મુખ્ય તારણો પ્રાપ્ત થાય છે:

1. પ્રાચીન ભારત ઉચ્ચ શિક્ષણ અને જ્ઞાનસર્જનનું મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર હતું.
2. તક્ષશીલા બહુવિષયક શિક્ષણ અને જ્ઞાનવિનિમયનું પ્રાચીન કેન્દ્ર હતું.
3. નાલંદા સંગઠિત નિવાસી ઉચ્ચ શિક્ષણનું વિશિષ્ટ ઉદાહરણ હતું.

Research Review
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.1, Issue: 155, July 2025
Paper ID: RRJ026873
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-1-issue-155-july-2025/RRJ026873

4. વિક્રમશીલા તર્કશાસ્ત્ર, બૌદ્ધ તત્વજ્ઞાન અને અનુવાદ પરંપરા માટે પ્રસિદ્ધ હતી.
5. વલ્લભી પશ્ચિમ ભારતના રાજકીય, વહીવટી અને બૌદ્ધિક શિક્ષણનું મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર હતું.
6. ઓદાંતાપુરી પાલ યુગની બૌદ્ધ મહાવિહાર પરંપરામાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવતી હતી.
7. આ સંસ્થાઓમાં શિક્ષણ, સંશોધન, ચર્ચા અને જ્ઞાન સંરક્ષણનો સંકલિત અભિગમ હતો.
8. પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણમાં આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાનવિનિમયનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન હતું.
9. નાલંદા અને અન્ય મહાવિહારોની શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓએ એશિયાની બૌદ્ધ શિક્ષણ પરંપરાને પ્રભાવિત કરી.

ઉપસંહાર

પ્રાચીન ભારતની તક્ષશીલા, નાલંદા, વિક્રમશીલા, વલ્લભી અને ઓદાંતાપુરી જેવી ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના ગૌરવપૂર્ણ અધ્યાયનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ સંસ્થાઓએ શિક્ષણને માત્ર ધાર્મિક અથવા પરંપરાગત જ્ઞાન સુધી મર્યાદિત રાખ્યું નહોતું, પરંતુ તર્ક, તત્વજ્ઞાન, ભાષા, ચિકિત્સા, ગણિત, રાજનીતિ, વહીવટ અને આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાનવિનિમયને પણ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. તક્ષશીલાએ બહુવિષયક જ્ઞાન પરંપરાને મજબૂત બનાવી, નાલંદાએ સંગઠિત અને નિવાસી ઉચ્ચ શિક્ષણનું ઉત્તમ માળખું વિકસાવ્યું, વિક્રમશીલાએ બૌદ્ધ તત્વજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્રને વૈશ્વિક સ્તરે પ્રસારિત કર્યું, વલ્લભીએ પશ્ચિમ ભારતમાં વહીવટી અને બૌદ્ધિક શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને ઓદાંતાપુરીએ પાલ યુગની મઠ-શૈક્ષણિક પરંપરાને મજબૂત બનાવી. આ સંસ્થાઓનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ વારસો એ છે કે જ્ઞાનને ખુલ્લી ચર્ચા, પ્રશ્નોત્તરી, તર્ક, સંશોધન અને આંતરરાષ્ટ્રીય વિનિમય દ્વારા વિકસાવવામાં આવ્યું હતું. UNESCOના ઐતિહાસિક મૂલ્યાંકન અનુસાર નાલંદાની શૈક્ષણિક, વહીવટી અને સ્થાપત્ય પરંપરાઓએ દક્ષિણ એશિયા તથા દક્ષિણપૂર્વ એશિયાની અનુગામી સંસ્થાઓને નોંધપાત્ર રીતે પ્રભાવિત કરી હતી. આથી, પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓનો અભ્યાસ માત્ર ભૂતકાળની ગૌરવગાથા તરીકે નહીં, પરંતુ આધુનિક ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ઉપયોગી શૈક્ષણિક વારસો તરીકે કરવો જોઈએ. ખાસ કરીને બહુવિષયક શિક્ષણ, સંશોધન, આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ જેવા ક્ષેત્રોમાં પ્રાચીન ભારતીય પરંપરા આધુનિક શિક્ષણ માટે મહત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શન આપી શકે છે.

સંદર્ભસૂચિ

Beal, S. (1888). *Si-Yu-Ki: Buddhist records of the western world, translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 629)* (Vols. 1–2). Trübner & Co.

Mookerji, R. K. (1989). *Ancient Indian education: Brahmanical and Buddhist* (2nd ed.). Motilal Banarsidass.

Verardi, G. (1993). *Harṣa and his times: The archaeology of the period*. Motilal Banarsidass.

Mookerji, R. K. (1997). *Ancient Indian education: Brahmanical and Buddhist*. Motilal Banarsidass.

Keay, J. (2000). *India: A history*. Grove Press.

Thapar, R. (2002). *Early India: From the origins to AD 1300*. University of California Press.

Sharma, R. S. (2005). *India's ancient past*. Oxford University Press.

Singh, U. (2008). *A history of ancient and early medieval India: From the Stone Age to the 12th century*. Pearson Longman.

Research Review

RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal

ISSN: 2321-4708

Vol.1, Issue: 155, July 2025
Paper ID: RRJ026873

www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-1-issue-155-july-2025/RRJ026873

Chakrabarti, D. K. (2010). *India: An archaeological history: Palaeolithic beginnings to early historic foundations*. Oxford University Press.

Stein, B. (2010). *A history of India* (2nd ed., edited by D. Arnold). Wiley-Blackwell.

Ray, H. P. (2014). *The archaeology of seafaring in ancient South Asia*. Cambridge University Press.

Ghosh, A. (1965). *An encyclopaedia of Indian archaeology*. Brill.

Altekar, A. S. (1965). *Education in ancient India* (6th ed.). Nand Kishore & Bros.

Sastri, K. A. N. (Ed.). (1970). *A comprehensive history of India: Volume II, A.D. 300–985*. Orient Longman.

Hazra, K. L. (1987). *The rise and decline of Buddhism in India*. Munshiram Manoharlal Publishers.

Nakamura, H. (1987). *Indian Buddhism: A survey with bibliographical notes*. Motilal Banarsidass.

UNESCO World Heritage Centre. (n.d.). *Archaeological site of Nalanda Mahavihara at Nalanda, Bihar*. UNESCO World Heritage Centre.

UNESCO World Heritage Centre. (n.d.). *Taxila*. UNESCO World Heritage Centre.